

KÂĞIDA İŞLENEN UYGARLIK- Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi, Jonathan M. Bloom (trc. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, 336 s.

*Esra AYGEN**

Medeniyetlerin gelişiminde göz ardı edilemez bir role sâhip olan kâğıt, yüzlerce yıldır olduğu gibi bugün de hayatın vazgeçilmezlerinden biridir. Başta yazı malzemesi olarak kullanımı olmak üzere mimarlık, çömlekçilik, dokumacılık, ciltçilik, müzik, savaş, bezeme sanatı, soyağacı vb. daha sayamadığımız pek çok alanda insan yaşamını kolaylaştıran kâğıt sâyesinde medeniyetler birbirini etkilemiş, bilgilerin kuşaktan kuşağa aktarımı sağlanmıştır. Buna rağmen insan hayatını bu derece etkileyen kâğıdın tarihi çoğu kimse tarafından bilinmemektedir. Kâğıdın tarihi özellikle matbaanın tarihinin gölgesinde kalmıştır.

Jonathan M. Bloom'un kaleme almış olduğu bu eserde, kâğıdın tarihi ve insan hayatına etkisinin yanı sıra İslâm Dünyası'nın kâğıdın gelişimi ve özellikle de Avrupa'ya aktarımı konusundaki işlevine yoğun olarak değinilmektedir.

"*Kâğıda İşlenen Uygarlık*" başlığına ilave olarak içeriğinde yoğunlaşılacak konular itibarıyla "*Kâğıdın Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi*" şeklinde ikinci bir başlık daha taşıyan eserin orijinali İngilizcedir. Zülal Kılıç tarafından dilimize kazandırılan eser Önsöz (s. 6-11), Giriş (s. 15-33), Kâğıdın İcadı (s. 34-72), Kâğıt Yapımının İslâm Ülkelerinde Yaygınlaşması (s. 73-129), Kâğıt ve Kitaplar (s. 130-171), Kâğıt ve İşaretleme Sistemleri (s. 172-214), Kâğıt ve Görsel Sanatlar (s. 215-263), Kâğıt ve Kâğıt Yapımının Hıristiyan Avrupa'ya Aktarılması (s. 264-280), Matbaadan Sonra Kâğıt (s. 281-297), Başvuru Kaynakları (s. 298-314), Kaynakça (s. 315-328) ve Dizin (s. 329-336) bölümlerinden oluşmaktadır.

* SAÜ. Sosyal Bilimler Ens. İslam Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi,
esraygen@hotmail.com

Eserde yazım tekniği açısından farklı bir sistem kullanılarak okurun, yazarın tezlerini rahatça takip edebilmesi amaç gösterilip, dipnot ve bölüm son notları yerine, kitabın sonuna başvuru kaynakları ve alıntı yapılan çalışmaların listesi bir bütün halinde eklenmiştir. Özel bazı konular ise sayfaların dış kenarlarında oluşturulmuş sütunlarda tartışılmıştır. Eserde, mahiyeti itibarıyla bir çok tarihî belge ve arkeoloji kalıntılarından bahsedilerek bunların resimleri kimi zaman siyah-beyaz ancak genellikle renkli olmak üzere ilgili konularla birlikte verilmiştir. Bu resimler, metinde zaten çok güçlü olan tasvirleri okuyucunun zihninde daha da berraklaştırmaya yardımcı olmaktadır.

Yazar *Önsöz*'de (s. 6-11), eserin oluşum süreci ve ele alınan konunun öneminden bahsederek çalışmada kâğıdın İslâm ülkelerinde matbaadan önceki ilginç öyküsü üzerinde yoğunlaştığını ve kâğıt yapımıyla ilgili olarak, incelediği bölgelerin çoğunda artık kâğıt yapılmaması nedeniyle bir kâğıt tabakasının nasıl yapıldığına ilişkin bilgilerin ancak kâğıdın kendinden elde edilebilen ve çoğunlukla kesin olmayan bilgilerden oluştuğunu itiraf etmektedir. Yine bu bölümde yazar, kâğıt ve kâğıt yapımına olan ilgi ve merakının çocukluk yıllarına dayandığından, bu yıllarda kâğıt yapımıyla ilgili olarak yaptığı basit bir deneyden bahsetmektedir. Bölümün sonlarında ise kitabın oluşumunda katkısı olan kurum ve kişilere teşekkürlerini sunmaktadır.

Giriş'te (s. 15-33), kâğıdın Milâd'dan önce bir veya iki yüzyıl önce Çin'de icat edildiğini, Avrupalıların onu ilk kez 1000 yıl sonra kullandıklarını, 11. ve 12. yüzyıllara kadar üretmediklerini ve kâğıt yapımını İspanya'daki Müslümanlardan öğrendiklerini söylemektedir. Müslümanlar ise kâğıtla ilk kez Müslüman- Arap ordularının 8. yüzyılda Orta Asya'yı fethetmeleriyle tanışmışlardır. Müslümanlar, muhtemelen İslâm'ın gelişinden sonra Orta Asya kâğıt yapımçıları tarafından geliştirilen kâğıt üretme tekniğini Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Sicilya ve sonunda da İspanya'ya taşımışlar, bir yandan da imâlât tekniklerini geliştirip iyileştirmişlerdir. 13. yüzyılda kâğıt yapımına giren İtalyanlar yerel pazarda bulunandan daha ucuz ürün geliştirince İslâm ülkelerindeki imâlâtçılar onlarla rekabet edememişlerdir. 16. yüzyıla gelindiğinde kâğıt üretimi Türkiye, İran ve Hindistan dışındaki İslam ülkelerinde hemen hemen yok olmuştur.

Yazar, İslâm ülkelerinde kâğıdın tarihinin göz ardı edilmesini beş ana nedene bağlamaktadır. Bunlardan birincisi, İtalyanların ucuz kâğıtları ile rekabet edilememesi neticesinde birçok İslâm ülkesinde kâğıt yapımının sona ermiş olması ve geçen zaman içerisinde bunun neredeyse unutulması; ikincisi, özellikle "İslâm" ya da "Arap" kâğıtlarında hiç filigran olmaması hasebiyle

konunun araştırılmasının güç olması; üçüncüsü, İslâm uygarlığının geliştiği Çin ile Avrupa arasındaki çok geniş bölgede matbaanın kâğıdın hemen ardından gelmemesi; dördüncüsü, çoğu bilimcinin kâğıdın tarihini matbaa ve basılı kitap aracılığıyla bilginin yaygınlaştırılması sürecinin içinde yalnızca bir bölüm olarak görmesi, kâğıdın İslâm ülkelerindeki geçmişiyle ilgilenmemesi; beşincisi ise, İslâm uygarlığının ufuk açıcı katkıları göz ardı edilerek gerçek kökenlerin başka yerde aranmasıdır.

Kâğıdın İcadı başlığını taşıyan ilk bölüm (s. 34-72); Tahta Tabletler ve Parşömen Kodeksler, Bambu Şeritler ve İpek Kumaş, Kâğıdın İcadı, Kâğıdın Yayılması ve Kâğıdın İslâm Ülkelerine Girişi konularını içermektedir. Başlıklardan da anlaşılacağı üzere yazar, ilk olarak kâğıttan önce yazı malzemesi olarak kullanılmış ürünler hakkında bilgi vermekte, sonra asıl konu olan kâğıdın icadı ve zaman içindeki yayılmasından söz ederek hitamında kâğıdın İslâm ülkelerine giriş serüvenine yer vermektedir. Burada, kâğıdın zaman içinde değişen hammaddelerinden, kalıplardan, rulo haline getirilmelerinden bahsetmiştir. Bu noktada zikredilmesi gereken bir konu Arap yönetiminde çalışan kâğıt yapımcılarının başlıca katkısının, lifleri dövmek için daha iyi teknikler kullanıp, yüzeyi yazmaya hazırlamak için kâğıdı nişastayla âhârlayarak paçavra kâğıdını geliştirmeleri olduğudur.

İkinci bölüm olan *Kâğıt Yapımının İslâm Ülkelerinde Yaygınlaşması* (s. 73-129); Irak, Suriye, İran ve Orta Asya, Mısır, Mağrip başlıklarını muhtevîdir. Yazar burada ve kitabın tamamında konuyu yalınlaştırmak amacıyla Batı Asya ve Kuzey Afrika'daki bölgelere çağdaş adlarıyla değinmektedir. Bildiğimiz en eski kâğıda çekilmiş tam Arapça kitap, kısa süre önce Mısır'da İskenderiye'deki bölgesel kütüphanede tesadüfen bulunan ve tam olarak henüz yayımlanmamış, milâdî 848 yılından kalma bir yazmadır. Mağrip, önceleri kâğıdı benimsemekte yavaş davranmış, ama bir kez benimsedikten sonra, kâğıt teknolojisi bu bölge aracılığıyla Avrupa'ya aktarılmıştır.

Kâğıt ve Kitaplar adını taşıyan üçüncü bölüm (s. 130-171); Kur'an ve Sözlü Kültür, Yazılı Arapça, Kitap Sayısında Patlama, Koleksiyonlar ve Kütüphaneler ve Yazı Kültürü konularından oluşmaktadır. Müslümanlar sözlü iletimde her zaman var olan kutsal metnin tahribi tehlikesini önlemek için, sûreleri yazıya geçirmeye başlamışlardır. Kur'an parçaları için öne sürülen en erken tarih 7. yüzyılın sonu ya da 8. yüzyılın başıdır. 8. yüzyıl ortalarında Abbâsî halîfeliğinin yükseliş dönemiyle birlikte kitap ve kitap okuma İslâm toplumunun genel amacı haline gelmiş, ilk kamusal kitap koleksiyonları ise Mansur (754-775) ya da Hârûn Reşîd (786-809) döneminde derlenmiştir.

Dördüncü bölüm *Kâğıt ve İşaretleme Sistemleri* (s. 172-214) başlığı altında ele alınmıştır. Yine bu bölüm de kendi içinde Matematik, Ticaret, Haritacılık, Müzik, Soyağaçları ve Savaş Planları alt başlıklarına ayrılmaktadır. Ortaçağ'da Müslüman tâcirler ekonomik faaliyetlerinin çoğunu krediyle yürütmüşler ve bunları kâğıt belgelere kaydetmişlerdir. Yine Müslümanlar için coğrafya bilgisinin dinî açıdan temel bir önemi olduğunu vurgulayan yazar, harita yapımı ve tarihinden, bizce gerekli olmadığı kadar fazla detayla bahsetmektedir.

Kâğıt ve Görsel Sanatlar başlığıyla ele aldığı beşinci bölümü (s. 215-263) yazar, 13. Yüzyıldan Önce ve 13. Yüzyıldan Sonra diye iki açıdan incelemektedir. Sanatçılar ve zanaatkârlar kâğıdın olanaklarından yararlanma konusunda yazarlar, matematikçiler, coğrafyacılar ve tâcirlerin gerisinde kalmışlardır. Kâğıt ancak 13. yüzyıldan sonra sanat ve mimarîde önemli bir konum elde etmiştir. Yazar, görsel sanatçıların bu konudaki geç kalışlarının sebebi olarak, İslâm kültüründeki düşük toplumsal statülerini göstermektedir.

Kâğıt ve Kâğıt Yapımının Hıristiyan Avrupa'ya Aktarılması başlığını taşıyan altıncı bölüm (s. 264-280); Bizans, İspanya, İtalya ve Alpler'in Kuzeyindeki Avrupa alt başlıklarını kapsamaktadır. Kâğıt ve kâğıt yapım teknolojisinin 11. ve 12. yüzyıllarda İslâm ülkelerinden Hıristiyan Avrupa'ya aktarılması Avrupa'da 15. yüzyıldaki matbaa devriminin yolunu hazırlamıştır. Kâğıda yazılmış en eski Bizans yazmasının Vatikan'daki 1105'te kopya edilmiş el yazması olduğuna inanılmaktadır. İspanya Hıristiyanları ise kâğıtla 1000 yılından epey önce, neredeyse Müslümanlar bunu kullanmaya başlar başlamaz tanışmışlar ve 1000 yılından sonra Hıristiyanlar yarımadanın daha büyük kesimlerini ele geçirdikçe kâğıt kullanımları artmıştır. Kâğıt Sicilya'ya 14. yüzyıl sonlarında gelmiş, ancak İtalyan kâğıt yapımıcılığının ana merkezleri bunu izleyen yüzyıllarda başka yerlerde gelişmiştir. Avrupa'da kâğıdın papirüs ve parşömene karşı zaferi yalnızca nihâî ürünün ucuzluğundan değil, bunun yapıldığı hammaddelerin bulunabilirliğinden ve düşük maliyetinden kaynaklanmıştır. Kâğıdın varlığı da kitap üretimine olanak sağlamıştır.

Matbaadan Sonra Kâğıt başlığını taşıyan yedinci ve son bölümde (s. 281-297) ise yazar, önceki bölümlerde daha detaylı bir şekilde açıklamış olduğu gibi kâğıdın yapımının Müslümanlar vâsıtasıyla Avrupa'ya taşındığını, 1500 yılı dolaylarında Avrupa'nın hemen hemen her yerinde kâğıt yapıldığını, kâğıdın önemine karşın bunun İslâm ülkelerindeki tarihine ve rolüne yeterince değeri verilmediğini açıklamaktadır. Burada da yine bu ihmâlin nedeni olarak Avrupalılar'ın kâğıdın tarihini yazmaya başladıkları 18. yüzyılda kâğıt yapımının İslâm ülkelerinin bazılarında hemen hemen yok olmuş ve kâğıdın gerek Çin,

gerekse Avrupa'da matbaa ile özdeşleştirilmiş olmasını göstermektedir. Aslında matbaanın tarihi, kâğıdın tarihinden çok da farklı değildir: Her iki süreç de Çin'de icat edilmiş ve batıya doğru yayılarak Atlas Okyanusu'na ulaşmıştır. Ancak kâğıt Müslümanlar'dan Avrupalılar'a geçmiş olmasına rağmen matbaa, Avrupa'dan İslâm ülkelerine yayılmıştır.

Yedi bölüm sonunda yazar, muhtemelen Önsöz ve Giriş'te konuyu yeterince özetlediği düşüncesiyle Sonuç yazma gereği duymamıştır.

Kitabın sonunda *Başvuru Kaynakları* (s. 298-314) başlığı altında bölüm ana başlıklarının yanı sıra alt başlıklar da ayrı ayrı ele alınarak yararlanılan kaynaklar kullanıldıkları yerler açıklanarak belirtilmektedir. Müteakib bölüm *Kaynakça*'dan (s. 315-328) oluşmuş ve yine devamındaki *Dişin* (s. 329-336) sâyesinde okuyucunun kitaptan mümkün olduğunca rahat bir şekilde faydalanması sağlanmıştır.

Günümüzde yaşamın en yaygın malzemelerinden biri olan kâğıdın bugünkü hâlini alış serüvenini ele alan bu eseri dilimize kazandırmış olan Zülal Kılıç'a teşekkürlerimizi sunuyor, gerek bilimsel çevre gerekse tarihe ilgi duyan halk kitlelerinin kitaptan ciddi anlamda istifade edeceklerine inanıyoruz.